

‘माधुरी’ नाटककी दुलहीसाहेबका असामान्य चरित्रको विश्लेषण

ठाकुरप्रसाद पोखरेल*, विद्यावारिधि

सारसङ्क्षेप

माधुरी नाटककी दुलहीसाहेबका असामान्य चरित्रको विश्लेषण शीर्षकभित्र दुलहीसाहेबका असामान्य अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । ऊ आफ्नो सानो छोरो डिप्थेरिया रोगले औषधी गर्दागदै मृत्यु भएपश्चात् पुत्रवियोगको पीडाका कारण असामान्य अवस्थामा पुगेपछि घरका प्रत्येक व्यक्तिलाई शङ्काले हेर्ने, कसैलाई पनि विश्वास नगरी चिन्ताग्रस्त हुँदा असामान्य अवस्थामा पुगेकी छ । मरेको छोरो फर्किएर आई कपडा लगाउँछ भन्ने, भान्सेले खाना पकाउँदा विष प्रयोग गरेको ठान्ने, नातामा दाजुबहिनी पर्ने माधुरी र प्राणराजालाई प्रेमीप्रेमिका ठानी अनेक शङ्का गर्ने दुलहीसाहेबको चरित्र पुत्रवियोग र सौतेनी ईर्ष्याकाकारण असामान्य बनेको उसको व्यवहारलाई मनोवैज्ञानिक आधारमा हेरिएको छ । यहाँ विषयपरिचय, अध्ययनको विधि, नाट्यवस्तु, व्यवहारका आधारमा, प्रकृतिका आधारमा, समायोजनका आधारमा, अभिवृत्तिका आधारमा, संवेगात्मक परिपक्वताका आधारमा, मानसिक अन्तर्द्वन्द्वका आधारमा, मानसिक अस्वस्थताजस्ता विभिन्न उपशीर्षकका आधारमा दुलहीसाहेबका असामान्य चरित्रको मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तअनुसार विश्लेषण गरिएको छ । दुलहीसाहेबको चरित्रमा के कस्तो समस्या रहेको छ? भन्ने प्राज्ञिक समस्याको समाधान खोज्ने कार्य गरी दुलहीसाहेबको चरित्र असामान्य भएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अन्तर्द्वन्द्व, अन्तर्मुखी, जीवन-मूल प्रवृत्ति, पराहम्, मनोस्नायु, सामञ्जस्य

विषय परिचय

विजय मल्ल (१९८२-२०५६) का नाट्ययात्राको अन्तिम चरणमा प्रकाशन भएको *सृष्टिरोकिन्न* (२०४८) मा माधुरी नाटक सङ्गृहीत भएको छ । उनका अन्य नाटकका तुलनामा प्रस्तुत नाटक लघु आकारमा संरचित भएर आएको छ । यस नाटकमा दुलहीसाहेबको असामान्य व्यवहार

* सहप्राध्यापक, नेपाली विभाग, मेची बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल ।

प्रस्तुत छ । उनका अन्य नाटकहरू प्रायः दुई, तिन अङ्क, दृश्यहरूमा आएका छन् भने यो मल्लको लघु आकारमा देखापरेको नाटक हो । पूर्ववर्ती समका नाटकमाजस्तो विस्तृत कथावस्तु, बहुपात्रको उपस्थिति, परिवेशगत विस्तृतताका सट्टा मल्लका नाटकहरू लघुतायुक्त छन् । यो माधुरी नाटक सम्पन्न परिवारको कथाप्रसङ्गमा आधारित छ । स्वस्थ अवस्थामा कुनै अप्रत्यासित रूपमा घटेका घटनाबाट मानिस असामान्य बन्न पुग्दछ भन्ने कुरा चरित्रका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । विजय मल्लले पुष्करप्रसाद लोहनी, चैतन्य प्रधान, गोविन्द नेपाल, दुर्गाबहादुर घर्ती आदिले स्नातकोत्तर तहका शोधप्रबन्धमा असामान्य चरित्रको प्रयोग गरेका छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । विजय मल्ल स्मारिका र विजय मल्ल स्मृतिग्रन्थमा नाटकको विश्लेषण भएको पाइन्छ । वासुदेव त्रिपाठी, केशवप्रसाद उपाध्याय, मोहनराज शर्मा आदि समालोचकका सामालोचनामा मल्ल नाटकमा असामान्य चरित्रको व्यवहार प्रस्तुत गर्दछन् भनिएको छ । माधुरी नाटककी दुलही साहेबका असामान्य चरित्रको सामान्य चर्चा भए पनि यस प्रकारको विश्लेषण भएको पाइदैन । यस लेखमा दुलहीसाहेबका असामान्य अवस्थाको मनोविज्ञानका सिद्धान्तमा रहेर नाटकको विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई किसिमका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । प्राथमिक सामग्रीका रूपमा विजय मल्लका नाटक र तीसँग सम्बन्धित लेख र पुस्तकको प्रयोग गरिएको छ । द्वितीयक सामग्रीका रूपमा मनोविज्ञानले उल्लेख गरेअनुसार व्यक्तिको असामान्य व्यवहार के कस्तो हुन्छ भन्ने प्रसङ्गसँग सम्बन्धित विषयका फुटकर लेखहरू र पुस्तकको उपयोग यहाँ भएको छ । यी सबै सामग्रीहरू पुस्तकालयबाट उपलब्ध भएका छन् । यो लेखमा विशेषतः मनोविज्ञानको सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ । उक्त सिद्धान्तले प्रतिपादन गरेका निर्देशित मान्यता अनुसार पात्रको व्यवहार, प्रकृति, समायोजन, अभिवृत्ति, संवेगात्मक परिपक्वता, मानसिक अन्तर्द्वन्द्व, मानसिक अस्वस्थताजस्ता विविध आधारमा माधुरीका असामान्य व्यवहारको चर्चा गरिएको छ । यसरी पात्रको असामान्य व्यवहारका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

नाट्यवस्तु

माधुरी नाटक रुद्रलाल भान्साको काम गरिरहेका अवस्थामा दुलहीसाहेब आफूलाई खानामा विष संमिश्रण गरेर दिइन्छ कि ! भन्ने शङ्काले भान्सेलाई अनावश्यक प्रश्न गर्न लागेपछि थालनी भई प्राणराजा पाटीमा जानलाग्दा पत्नीले आफूलाई नमार्न अनुरोध गरेसम्म विस्तारित भएको छ । रुद्रलाल मालिकनीको शङ्का र प्रश्नबाट दिक्क मान्दै आफू बहुलाउन

लागेको कुरा श्यामालाई सुनाउँछ । ऊ मालिक्नीले सधैं आफ्नो गल्ती देखाउने हुँदा भान्साको काम छाडेर घर जाने अवस्थामा पुगेको छ । चार वर्षको छोरो डिप्थेरिया रोग लागेर मृत्यु भएको घटनाले चिन्तामा परेकी दुलहीसाहेब छोरालाई घरका सबै मानिस मिलेर औषधीको प्रयोग गरी मारे भन्ने भ्रममा परेकी छ । मनस्तापद्वारा पीडित व्यक्ति निरन्तर भय, संशय एवम् अनिश्चित कल्पना गर्न लागेपछि मानसिक पीडामा पर्दछ । व्यक्ति चिन्तामा परेका कारण बुझ्न वा जान्न नसकेर चिन्ता गर्दागर्दै असामान्य अवस्थाको सिकार हुन्छ (भण्डारी, २०६३, पृ.२८) ।

दुलहीसाहेब रुद्रलाललाई भान्सामा विष हाल्छ कि ? भनी अनेक शङ्का गरिरहन्छे । यस्ता रोगको सम्बन्ध भौतिक वा वास्तविकताभन्दा अलग नभई परिस्थिति अनुसार मानसिक कार्यको अवरोधबाट पीडित हुन्छ । मानिसमा यस्तो शङ्का आउँदा दुःखद अवस्था देखापर्दछ (सुलेमान र तैबाब, २००४, पृ.४१)

दुलहीसाहेब पहिला स्वस्थ रहे पनि छोराको मृत्युपश्चात् मानसिक असन्तुलन देखापर्नुमा पुत्रवियोग नै कारक बनेको हो भनी श्यामाले सङ्केत गरेकी छ । उसको यस्तो अवस्थालाई मनोविज्ञानले दुश्चिन्ता भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ । जुनसुकै असङ्गत भयमा पनि अतार्किक भय र दुश्चिन्ताको मुख्य भूमिका रहेको हुन्छ । यस्ता रोगीमा दमित भय र दुश्चिन्ताको विस्फोट हुने डर रहन्छ (भण्डारी, २०४५, पृ.३४) । पुरुष कालो बिरालो भैं रातमा कोपर्न आएको हुँदा कुटेर खेदाएको कुरा गर्ने दुलहीसाहेब असन्तुलित अवस्थामा पुगेकी छ । फ्रायडका अनुसार व्यक्तिका अहम्माथि मानसिक आघात उत्पन्न हुँदा दुश्चिन्ता देखापर्दछ । यो दुश्चिन्ताले मानिसलाई सम्भावित दुर्घटनाबाट सतर्क हुन सङ्केत गर्दछ (सिंह र सिंह, सन् २००६, पृ.२९४) । दुलही दुश्चिन्ता भयकै कारण सबै कुराबाट सशङ्कित र सतर्क हुन खोज्दछे । ऊ बोल्दाबोल्दै असामान्य अवस्थामा पुगेर छोरो फर्कने कुरा यसरी सुनाउँछे –“यहाँ आउँछ मेरो काखमा बस्न आउँछ । मेरो यो गालाको पाटामा म्वाइ खान्छ । मलाई कस्तो विघ्न सन्चो हुन्छ” (मल्ल, २०४८, पृ.३९) । छोरो मर्दा घरभित्रका अन्य सदस्यले खुसी मनाए भन्ने असामान्य कुरा गर्दछे । ऊ माधुरीलाई लोग्नेका निमित्त उपयुक्त, सुहाउने, सुन्दर बताएर आफूमा रहेको सौतेनी ईर्ष्या व्यक्त गर्दछे । छोराको तस्विर पतिको हातबाट खोस्न लाग्दा भुँइमा खसेर फुट्दछ । आफूलाई जति लोग्नेलाई छोराको माया नभएको ठान्ने दुलहीसाहेब छोराको तस्विर फुटेपछि छोरो फर्कँदै भनी रुन लाग्दछे ।

पतिले जसरी पनि औषधी खुवाउने भनेपछि ऊ भन्दछे –“म त्यो औषधी खाँदै खाँदिन बुभ्रिबक्सियोस् । मलाई त्यस्तो औषधी खाएर मर्नु मन छैन” (मल्ल, २०४८, पृ.६१) । उसलाई

औषधी खाएर छोरो मरेको हुँदा आफू पनि मरिएला भन्ने त्रासले सताएको छ । छोरो मरेको नभई घरकै मानिसले मारे भन्ने विश्वासका कारण आफूलाई औषधी खुवाएर नमान अनुरोध गर्दछे । यहाँ नारीको मातृत्वमा परेको वज्र प्रहार कति घातक र मर्मस्पर्शी हुन्छ भन्ने प्रसङ्ग दुलहीको चरित्रले देखाएको छ । यहाँ दुलहीसाहेबका असामान्य चरित्रलाई विभिन्न अवस्थाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

व्यवहारका आधारमा

चरित्रले गर्ने व्यवहार सुसङ्गत र असङ्गत गरी दुई किसिमका हुन्छन् । स्वस्थ मनस्थितिका व्यक्तिको व्यवहार सामाजिक मर्यादा अनुरूप हुन्छ भने असामान्य चरित्र असङ्गत खालको व्यवहार गर्दछ । यो सामाजिक मान्यताभन्दा धेरै भिन्न र प्रतिकूल खालको हुन्छ । असामान्य मनस्थितिमा बाँचेका चरित्रहरू सामाजिक मान्यता र परम्परा विपरीत व्यवहार गर्नमै रमाउँछन् ।

माधुरी नाटकमा दुलहीसाहेबको व्यवहार सुरुदेखि नै अनौठो र असामान्य रहेको छ । उच्चमध्यम वर्गको परिवारमा रहेकी ऊ दुलही बनेर पतिघरमा भित्रिएको केही समयपछि पुत्रलाभ भएको थियो । पति आफ्नो चाहनाअनुसार हिँड्ने, सम्पन्नताको अहम् भएको, स्वतन्त्र व्यवहार गर्ने प्रवृत्तिबाट उसमा मानसिक आशङ्का प्रकट हुन्छ । पति आफूलाई भन्दा अन्य नारीप्रतिको निकटतामा रमाएको छ कि भन्ने कुराले उसलाई सताएको छ । छोराको हैजाजस्तै डिप्थेरिया रोग लागेर औषधोपचार गरिरहेका अवस्थामा मृत्यु हुन्छ । ऊ पतिकै संलग्नतामा छोरालाई विष सेवन गराइयो भन्ने कुराले सताएर भान्सेले दालमा नुन प्रयोग गर्नलाग्दा सतर्क गराउँछे । दुलहीसाहेब मरेको छोरो आएर पहिलाका कपडा प्रयोग गर्छ भन्ने भ्रममा परेर तिनको संरक्षण गर्दै आएको छ । फ्रायडका अनुसार इदम् सधैं सन्तुष्टि र स्वतन्त्रता चाहन्छ । यसलाई कामशक्ति (लिविडो) पनि भनिन्छ । यो अचेतन भएका कारण अन्धो र सामाजिक जगत्भन्दा धेरै टाढा एकान्तमा रहेर नैतिकताविहीन कार्य गर्दछ । मूल्यको ज्ञान नहुनाले राम्रो-नराम्रो छुट्याउन असमर्थ हुन्छ (शर्मा, सन् १९७३, पृ.५११-५१२) । दुलही अचेतनमा असन्तुष्ट कामशक्ति रहेका कारण नै प्राणराजा माधुरीसँग लागेका हुन् भन्दछे । प्राणराजा र माधुरी पाटीमा गएको देखेर भन्छे –“मलाई कस्तो लाग्यो भने भर्खरै विहे गरेको नयाँ दुलाहा, दुलहीहरू पटाङ्गिनीबाट हिँडेर आइरहेका छन् । ... अनि मलाई थकथकी लाग्यो म हजूरहरूको बीचमा कहाँबाट ढेसिन आइपुगेँ भनेर” (मल्ल, २०४८, पृ.५६) । सामाजिक नैतिकता भुलेर दुई नारी पुरुषलाई प्रेमीप्रेमिकाका रूपमा हेर्दछे । प्राणराजा र माधुरी दुई मामा र फुपूका छोराछोरी प्रणयबन्धनमा

पर्नु भनेको सामाजिक दृष्टिले अमान्य ठानिन्छ । त्यस्तो सम्बन्ध गाँस्नेलाई समाजले वहिष्कार गर्ने प्रचलन रहेको छ । यसरी दुलहीसाहेब अचेतनको प्रभावमा असामान्य कुरा गरिरहेकी छ ।

दुलहीसाहेब आफ्नो कोठाको चुकुल खुस्कदा कोठामा भएका छोराका कपडाहरू चोरिएलान् भन्ने चिन्ताले चुकुल लगाएर सामानको सुरक्षा गर्न चाहन्छे । ऊ मरेको छोरो फर्किएर आउँछ भन्ने भ्रममा परेर छोराका मनोरञ्जनका सामग्री सङ्ग्रह गर्दछे । उसलाई औषधी खाँदा मरिन्छ भन्ने भ्रान्ति मात्र रहेको छ । मनोविज्ञानका अनुसार भ्रान्तिमा परेर मानिस तर्कहीन कुरा गर्दछ । ऊ सामाज्य विपरीत कुरामा विश्वास गर्ने, असम्भवलाई सम्भव ठान्ने हुन्छ (सिंह र तिवारी, सन् २००१, पृ.१८०-१८१) । दुलहीसाहेबले रुद्रलाललाई नून र मसलामा विष प्रयोग गर्छ भन्ने शङ्का गरेपछि ऊ खाना बनाउँदा नगर्ने काम गरे कि ! भन्ने चिन्तामा पर्दछ । यहाँ दुलहीसाहेब व्यवहार र विचारमा असामान्य सोचाइ भएकी असङ्गत पात्र हो ।

प्रकृतिका आधारमा

चरित्र दुई प्रकृतिका हुन्छन्—(क) सहज र (ख) जटिल । सामान्य खालको चरित्रचाहिँ सहज खालको स्वभाव भएको, अनुकूल, प्रासङ्गिक, सन्तुलित कुरा गर्ने हुन्छ । जटिल प्रकृतिको व्यक्ति असामान्य किसिमको व्यवहार गर्ने हुन्छ । उसको विचार, भाव, क्रियामा सङ्गति, सन्तुलन र सकारात्मक नभएर नकारात्मक प्रकृति देखिन्छ ।

असामान्य अवस्थाकी दुलही दृष्टि वा विचार असहज भएका कारण कालो बिरालोलाई बोक्सी ठान्दछे । ऊ रुद्रलाललाई भन्दछे— “मलाई त्यस बिरालोदेखिन् डर लाग्न लागेको छ । आज छोराको पोशाक लग्यो । भोलि के के लग्छ त्यसले ... सुटुक्क तिमीलाई मन्त्रदान दियो भने तिमी पनि बिरालोले जस्तै गर्छौँ कि के थाहा” (मल्ल, २०४८, पृ.३८) । दुलहीसाहेबमा बिरालाले मानिसलाई मन्त्रदान दिएर नै व्यक्तिको मृत्यु हुने, छोराका सङ्कलित कपडाहरू चोरेर लैजाने गर्दछ भन्ने असहज प्रकृतिको विकास भएको पाइन्छ । घरमा कसैले छोएको नखाने ऊ पतिको व्यवहार, माधुरीको उपस्थिति र औषधीप्रति असहज स्वभाव प्रकट गर्दछे । नाटकमा जटिल प्रकृतिकी दुलहीसाहेब छोरो ल्याइदिन रुद्रलाललाई अराउँछे । ऊ प्राणराजा र माधुरीकै कारण आफू पुत्रहीन भएको ठानी असहज व्यवहार देखाउँछे ।

समायोजनका आधारमा

चरित्र समायोजित र असमायोजित दुई किसिमका हुन्छन् । सामान्य चरित्र सामाजिक वातावरणअनुसारको कार्य गर्ने र आफ्ना आन्तरिक आवश्यकताहरूसँग अनुकूल सामञ्जस्य गर्न

सक्ने समायोजित खालको हुन्छ । असामान्य चरित्र आफूलाई समाज अनुकूल देखाउन नसक्ने खालको हुन्छ र यस्तालाई असमायोजित चरित्र भनिन्छ ।

दुलहीसाहेब छोरो मरेपछि समाज प्रतिकूल व्यवहार गर्न लागेकी छ । भान्सामा काम गर्ने रुद्रलाल, माधुरी र प्राणराजालाई मन नपराउँने स्वभावको विकास भएको छ । उसलाई माधुरी र लोग्ने दुवै मिलेर मार्दछन् भन्ने प्रभाव परेको छ । घरमा आफूलाई सिध्याउन डाक्टर ल्याएर औषधी गर्न लागेका छन् भन्ने भ्रम भएको छ । फ्रायडका अनुसार असामान्य अवस्थामा रहेको मानिसमा दुई प्रकारका स्थितिहरू देखापर्दछन्—(क) जीवन—मूल प्रवृत्ति र मृत्यु—मूल प्रवृत्ति । जीवन—मूल प्रवृत्तिको मानिस समाजसापेक्ष व्यवहार गर्दछ, ऊ जीवनप्रति आशावादी भएर अधि बढ्ने स्वभाको हुन्छ । मृत्यु—मूल प्रवृत्तिले चाहिँ मानिसलाई मृत्युतर्फ आकर्षित गरिरहेको हुन्छ । समय आउनासाथ स्वैच्छिक खालको मृत्युवरण गर्न चाहन्छ (भण्डारी, २०५७, पृ.३५) । दुलही बाँच्ने चाहना भए पनि पुत्र वियोगको पीडाबाट प्रताडित भएर असामान्य अवस्थामा पुगेकी छ ।

अभिवृत्तिका आधारमा

चरित्रका अभिवृत्ति दुई किसिमका हुन्छन्—(क) अन्तर्मुखी र (ख) बहिर्मुखी । बहिर्मुखी चरित्र बाह्य समाजसापेक्ष व्यवहार गर्दछ । ऊ आफ्नो परम्परा, संस्कार, नैतिकताबाट अलग हुँदैन । मर्यादित भएर रहन चाहने, अनुशासनको पालन गर्ने हुन्छ भने अन्तर्मुखी चरित्र बहिर्मुखीका विपरीत खालको स्वभाव भएको, एकोहोरिने असामाजिक, विकृत खालको चिन्तनरत हुन्छ । ऊ आफ्नो इच्छा पूरा गर्न खोज्ने मनमा आएका कुरामा केन्द्रित भएर आफैँमा हराउँछ, । उसलाई घरपरिवार, समाजमा के हुँदछ भन्ने कुराको जानकारी रहँदैन । दुलहीसाहेब यस्तै खालको व्यवहार गर्ने अस्वस्थ मनस्थिति भएकी चरित्र हो ।

नाटकमा दुलहीसाहेब अन्तर्मुखी स्वभाव देखाउँछे । उसका लागि बाह्य परिस्थिति प्रतिकूल रहेको छ । छोराको मृत्यु र माधुरी प्राणराजासँगै बाहिर जाने, आउने गरेको देखेर ऊ अन्तर्मुखी बनेकी छ । दुलहीसाहेब मनमा लागेको अविश्वास यसरी प्रकट गर्दछे—“मलाई पत्यार छैन, अरूमाथि मलाई पत्यार लाग्दैन कसैमाथि” (मल्ल, २०४८, पृ.३८) । मनोविज्ञानका अनुसार अन्तर्मुखी चरित्रमा दमित कामेच्छा, अनैतिक र निषिद्ध प्रवृत्तिहरू रहेका हुन्छन् । अचेतन तर्कबद्ध र बुद्धिसम्मत व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने ज्ञानरहित हुन्छ । अचेतनका इच्छाहरू शान्त, निष्क्रिय भएर रहनुका सट्टा अधिक गतिशील हुन्छन् (गौतम, २०५९, पृ.८२) । धैर्य गर्ने स्वभावका विपरीत चाहना तत्काल पूरा गरिहाल्न खोज्ने स्वभावले अझ मानसिक पीडामा वृद्धि

हुँदै जान्छ । दुलही उसका मनमा उत्पन्न भइरहने असामान्य कुरा यसरी व्यक्त गर्दछे –“यहाँ यो छातीमा के हुन्छ मलाई अत्यास लागिरहेछ मुटु नै फुट्ला जस्तो हुन्छ” (मल्ल, २०४८, पृ.३९) । दुलहीसाहेब घरका सबैलाई शङ्का गर्दै आफूलाई मार्न खोजिरहेका छन् भन्ने कुराबाट सताइएकी हुँदा अन्तर्मुखी चरित्र हो ।

व्यक्तित्वका आधारमा

मानिसका व्यक्तित्व सन्तुलित र असन्तुलित गरी दुई किसिमका हुन्छन् । सामान्य खालको चरित्र सन्तुलित व्यवहार गर्दछ । ऊ वास्तविकताको बोध गर्ने, मानिसलाई दया, स्नेह गर्ने, परिस्थितिको मूल्याङ्कन गर्नसक्ने अवस्थामा रहेको हुन्छ । असन्तुलित व्यक्ति चाहिँ विपरीत स्वभाव भएको नैतिक, सामाजिक आदि मान्यता विपरीत कार्य गर्न रुचाउने हुन्छ । असामान्य चरित्रमा ज्ञान, क्रियात्मक अवस्था, वैचारिक गतिविधिमा सन्तुलन देखिँदैन । हीनता ग्रन्थि र उच्चता ग्रन्थि, इदम्, अहम्, पराहम् बिच सन्तुलन हुँदैन । सन्तुलन रहित व्यक्तिको राम्रोलाई नराम्रो र नराम्रोलाई गतिलो ठान्ने प्रवृत्ति हुन्छ ।

दुलहीसाहेब सन्तुलन रहित चरित्र हो । ऊ कुन व्यक्ति के र कस्तो काम गर्दछ, आफूले के कस्तो काम गर्ने हो भन्ने ज्ञानहीन भएर बाँचेकी छ । रुद्रलाल मालिकनीको व्यवहारबाट भोगेको पीडा यसरी सुनाउँछ –“यो भातमा तिमीले केही राख्नुता राख्या छैनौ ? ... साँच्चै देउता भाकेर भन केही राख्या छैन ? छैन हजुर ? अनि म देउता भाक्छु” (मल्ल, २०४८, पृ.३२-३३) । यसरी घरमा धेरै समय पहिलादेखि भान्सामा काम गरिरहेको नोकरलाई प्रश्न गर्नुमा सन्तुलन हराएको देखिन्छ । रुद्रलालमा भएको त्रास दुलहीमा रहेको असन्तुलित अवस्थाबाट विकसित भएको देखिन्छ ।

इदम्, अहम् र पराहम्जस्तै हीनता ग्रन्थि र उच्चता ग्रन्थि, अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी अभिवृत्तिका बिच क्रियात्मक अवस्था असन्तुलित हुन्छ । दुलहीसाहेबमा छोरोजस्तै आफू पनि मृत्युको सिकार भइन्छ भन्ने इदमलाई अहम्ले नियन्त्रण गर्न सक्दैन । त्यसैले उसमा इदमका इच्छाहरू स्वच्छ रूपमा सञ्चालित भइरहेका छन् । उसको अचेतनमा छोराको उपस्थिति र पतिको प्रणय प्राप्त भइरहोस् भन्ने मनोकाङ्क्षा पूर्ण हुन सकेको छैन । उसलाई मृत्युको भयले सताएको हुँदा मरिन्छ भन्ने त्रास रहेको छ । मरेर नाङ्गै घरबाट निष्कासित बालक कुन समयमा काखमा बस्न आइपुगला भन्ने प्रतीक्षा गर्दै उसको समय गएको देखिन्छ । उसलाई कोठा खुल्ला छाड्दा कालो बिरालो पनि आएर रातभर त्रसित बनाउँछ भन्ने मृत्युको भय रहेको छ । आफ्नै पति होस् वा अन्य कोही पुरुष त्यससँग पनि डर लाग्दछ । त्यसैले पनि रातमा निद्रा नलाग्नुमा असन्तुलित मनोवृत्ति रहेको पाइन्छ ।

दुलहीसाहेबका भनाइमा सन्तुलन छैन । उसले घरका मान्छेलाई पनि आफ्ना कोठामा कहिल्यै नआउनु भनेकी छ । बिरालाले बालकको कपडा चोरेर मालिकनीलाई दिन्छ । अभ्र कालो बिरालोलाई अलच्छिन लगाउने, मानिसलाई बिराम लगाउने बोक्सी, डाइनी, छौंडा हो भन्ने धारणा वा मान्यता रहेको छ । दुलहीसाहेबका अचेतनमा माधुरी बिरालाकी मालिकनी मात्र नभएर प्राणराजाकी प्यारी पनि हो भन्ने प्रभाव परेको छ । असन्तुलित मनस्थितिमा रहेको व्यक्तिको बोली, तर्कमा कुनै सन्तुलन रहँदैन, वास्तविक संसारसँग उसको कुनै सम्बन्ध रहँदैन । आफ्नो मनोकाङ्क्षा पूर्ति बाहेक अन्य कुरातिर वास्ता नगर्ने र इच्छित कुरा मात्र गर्नु असन्तुलित चरित्रको विशेषता हो । (सिन्हा र मिश्रा, सन् १९८७, पृ.८९) । ऊ यसरी असन्तुलित धारणा व्यक्त गर्दछे—“मेरो छोरो ल्याइदे भन् । मेरो छोरा किन मच्यो त, कसरी मच्यो...हेर त्यो आउँछ मेरो काखमा बस्न आउँछ । मेरो गालाको पाटमा म्वाइ खान्छ” (मल्ल, २०४८, पृ.३९) । ऊ मृत व्यक्ति फिरेर आउँदैन भन्ने चेतना गुमाएर असन्तुलित बनेकी छ ।

दुलही छोराप्रति भएको स्नेहका कारण मरेको छोरो आउँछ भन्दछे । नारीमा पुरुष रूप र पुरुषमा नारी रूप (एनिमा र एनिमस) रहेका हुन्छन् । विपरीत लिङ्गप्रति आकर्षण हुनुमा यिनै कुराले पनि भूमिका खेलेका हुन्छन् (सिंह र सिंह, सन् २००६, पृ.३०७) । दुलहीका अचेतनमा रहेको अतृप्त कामेच्छा र सन्तानप्रति मातृ स्नेह प्रदान गर्ने भावनाले असन्तुलित अवस्थाको विकास भएको हो । “यो अलच्छिना बिरालो माधुरी मैसाबले ल्याएदेखिन् मेरो कान शून्य भएको छ । मेरो आँखा शून्य भएको छ, यसैले तर्साउन आउँछ मलाई” (मल्ल, २०४८, पृ.४२) । बिरालाले त्रास सिर्जना गरेको हुँदा त्यसैले आफ्नो छोराको सामान लैजान्छ भन्ने भ्रम सिर्जना भएको देखिन्छ । प्राणराजाले श्रीमतीको सन्तुलन गुमेको ठानेर छोराको तस्विर लुकाउन खोज्दा दुलही खोस्न आएपछि भुइँमा खसेर सिसा फुट्दछ । दुलहीसाहेब सिसा फुटेपछि छोरो फर्कदैन भन्दै असन्तुलित बन्न पुगेकी छ ।

दुलहीसाहेब प्राणराजाले औषधी खुवाउन खोज्दा छोरोलाई विष खुवाएर मारेजस्तै आफूलाई समेत मारेर माधुरीलाई विहे गर्छ भन्ने आशङ्कामा परेकी छ । “छोरालाई जस्तो मलाई नमारिबक्सियोस्, हजुरसँग हात जोडेर म बिन्ती गर्छु,” (मल्ल, २०४८, पृ.६३) । डाक्टरका अनुसार यस्तो अवस्था आइपर्ने कारण मानसिक विकृति हो र औषधी नै गर्नुपर्छ । प्राणराजा पनि डाक्टरकै भनाइलाई समर्थन गर्दै आफैँ औषधी खुवाउन लाग्दछ । औषधी खाएर मर्नुभन्दा बरु आफैँ घरबाट पन्छिएर बाँच्न चाहन्छु भन्ने ऊ असन्तुलित अवस्थामा पुगेकी छ ।

संवेगात्मक परिपक्वताका आधारमा

संवेगका आधारमा मानिसहरू परिपक्व र अपरिपक्व दुई किसिमका हुन्छन् । बाहिरको प्रभावमा पर्ने मानिसहरू नीतिनियम, परम्पराअनुसार व्यवहार गर्ने भएकाले तिनमा संवेगात्मक

परिपक्वता रहेको हुन्छ । व्यवहार, चालचलन, परिपक्व हुनुमा संवेगको नियन्त्रण हुन्छ । यसको नियन्त्रण नहुँदा व्यक्ति बाहिरी परिवेश अनुसारका गतिविधि भएर अचेतनकै संसारमा हराउँदा संवेग नियन्त्रण गर्न नसकी अपरिपक्व रहन्छ ।

दुलहीसाहेबमा संवेगात्मक अवस्था नियन्त्रणरहित भएका कारण अपरिपक्वता देखापर्दछ । ऊ छोराको विमार कसरी लाग्यो, कस्तो खालको थियो र कुन औषधोपचार गरियो भन्ने कुराको ज्ञान नभएर विचलित भएकी छ । विरामीलाई रोग निको हुने औषधी नदिएर डाक्टरले विष दिएको हो भन्ने प्रभावमा परेर रातभर निदाउन सक्दैन । कतै आफूलाई घाँटी च्यापेर हत्या गर्छन् कि ? भन्ने कुराबाट बढी विचलित भएकी छ । डाक्टरका अनुसार डिप्थेरिया रोग लागेर बालक मरेको हो । यो रोग लागेपछि छिटै शान्त हुँदैन र उस्तै परे ज्यानै समेत लिन सक्दछ भन्ने कुराले उसलाई छुन सक्दैन । बिरालो घरका कोठातिर घुमेको देख्दा, माधुरी र प्राणराजा पाटीमा जाँदा ईर्ष्या, चिन्ता उत्पन्न भएको छ । रुद्रलालले खाना पकाउँदा आफूलाई मार्न विष मिश्रण गर्ला भन्ने आशङ्काबाट ऊ त्रसित बनेकी छ । “मलाई यो घरले थिचे जस्तो लागिरहेछ । यो सत्तरीले किचे जस्तो लाग्दछ । आज बुझिस् ? कसैले घाटी अँट्याएर थिच्च आए जस्तो लाग्यो” (मल्ल, २०४८, पृ.३९) । ऊ छोराको कुरा गर्दै औषधी खान्न भनी संवेगरहित कुरामा हराइरहन्छे । औषधी खाए नखाएको सोध्दा खाएँ भनी बताए पनि फाल्ने गर्दछे । मरेर गएको छोरो काखमा बस्न आउछ, चुम्बन गर्दछ, आफ्ना सामान लिन आउँछ भनी संवेगात्मक अपरिपक्व धारणा व्यक्त गरेकी छ । त्यसैले ऊ संवेगलाई नियन्त्रण गर्न नसक्ने अपरिपक्व चरित्र हो ।

मानसिक अन्तर्द्वन्द्वका आधारमा

चरित्र अन्तर्द्वन्द्वरहित र अन्तर्द्वन्द्वयुक्त दुई किसिमका हुन्छन् । सामान्य खालका चरित्रहरू अन्तर्द्वन्द्वरहित हुन्छन् । त्यस्तो चरित्र समायोजित, सन्तुलित र संवेगलाई नियन्त्रण गर्ने, स्वस्थ मनस्थितिको हुन्छ । अन्तर्द्वन्द्वयुक्त चरित्र असामान्य अवस्थामा रहेको, संवेगलाई नियन्त्रण गर्न नसक्ने हुन्छ । उसका भाव, विचार इच्छामा द्वन्द्व हुँदा चरित्रमा अन्तर्द्वन्द्वको विकास हुन पुग्दछ ।

दुलहीसाहेब पच्चिस र छब्बिस वर्षको यौवन अवस्थामा रहेकी युवती पुरुषको निकटता चाहने, र सन्तानलाई स्नेह प्रदान गर्न खोज्ने, वात्सल्य, ममता भएकी समाजका अन्य नारीसरह सन्तुष्ट जीवन बाँच्न खोज्ने नारी हो । उसका अन्तर्कामना अतृप्त अवस्थामै रहेका छन् । कसैबाट वास्ता नगरिदा जीवन एक्लिएको बोधसँगै पुत्रबाट समेत वियोग हुनुपर्दा अन्तर्द्वन्द्व उत्कर्षमा पुगेको देखिन्छ । दुलहीको व्यवहार देखेर नाटकमा रुद्रलाल, माधुरीजस्ता पात्रहरूसमेत अन्तर्द्वन्द्वको सिकार भएका छन् ।

मानिस आफूले राम्रो मानेर गरिरहेको कार्यलाई कसैले शङ्का गर्दा मनोकुण्ठा वा अन्तर्द्वन्द्वमा पर्दछ । यस्तै शङ्का गर्दै कसैले आफ्नो वस्तु वा आफूलाई प्रतिबन्ध लगाएमा मनस्थिति द्वन्द्वग्रस्त बन्न पुग्दछ (सुलेमान र तैबाब, सन् २००४, पृ.१०३) । दुलहीसाहेब प्राणराजा चाहिँ माधुरीको प्रणय पासोमा परेको, आफूलाई औषधी हत्या गर्नका लागि ल्याइएको भन्ने कुरा गरेर संवेग नियन्त्रण गर्न नसक्ने अवस्थामा पुगेको छ । ढोका खुला भएकाले आफ्नो र छोराका सामान हराउलान् भन्ने अन्तर्द्वन्द्वको विकास भएको छ । ढोकाको छेस्कनी, माधुरी, प्राणराजा, औषधीप्रति द्वन्द्व रहेकाले तिनबाट अलग हुन उसले चाहेको देखिन्छ । दुलहीसाहेबले माधुरीलाई प्राणराजाकी प्रेमिका भएकाले, प्रणयसम्बन्ध गाँसेर साथै बस्न भनेबाट द्वन्द्व विकसित भएको छ । मानसिक अस्वस्थताको सिकार बनेकी दुलहीसाहेब अन्तर्द्वन्द्व भएकी चरित्र हो ।

मानसिक अस्वस्थताका आधारमा

चरित्रमा मानसिक अस्वस्थता दुई प्रकारका हुन्छन्—क) अविकृत र ख) विकृत । सामान्य मनस्थिति भएको व्यक्ति अविकृत हुन्छ, उसमा कुनै किसिमको विकृति हुँदैन । असामान्य चरित्र मनःस्नायुविकृति, मनोविकृति, लैङ्गिक विकृति, मानसिक दुर्बलता, मद्यपान तथा लागु पदार्थको कुलत, जुवातासको लत भएको, कामाशक्त, समाज विरोधी, आपराधिक व्यवहार गर्ने, विषाद, स्थिर व्यामोह, उन्माद, अपूर्ण व्यक्तित्व, कृशकाय, मन्द र खण्डित मनस्थिति आदिमध्ये कुनै एक—दुई प्रवृत्ति भएको हुन्छ । त्यस्तो प्रवृत्ति भएको चरित्रलाई विकृत चरित्र भनिन्छ । ऊ सामाजिक मर्यादा विपरीत कार्य गर्न उत्प्रेरित भइरहन्छ ।

नाटकमा दुलहीसाहेब मरेको छोरो आएर पहिलाका आफ्ना कपडा, जुता लगाउँछ, राखिदिनु पर्छ भन्ने असामान्य चरित्र हो । चुकुल खुस्किएको देख्दा सामान चोरी हुने डरले ऊ द्वन्द्वग्रस्त बन्दछे । ऊ यसरी मानसिक पीडा सुनाउँछे —“यो मुटुमा किला ठोके जस्तो भान भो अनि डङ्ग पछारिएँ । उठ्न सकिन्नँ । यही ढोकामा ढेस्सिएर रात काटे” (मल्ल, २०४८, पृ.३६) । सबै तहका मानिसहरू कुनै न कुनै कारणले अन्तर्द्वन्द्वको सामना गर्न बाध्य हुन्छन् । व्यक्ति आफ्नो अवस्थानुसारको द्वन्द्वमा परिरहेको हुन्छ । संवेगात्मक समस्यासँग सम्बन्धित भएर द्वन्द्वको विकास हुन्छ । व्यक्तिका आवश्यकताहरू परिपूर्ति हुन नसक्दा अन्तर्द्वन्द्वको विकास हुन्छ (भण्डारी, २०४५, पृ.२१) । दुलहीसाहेब रातभर निद्रा नपरको बताएर ऊ मानसिक उद्वेगको सिकार भएकी छ । उसलाई कोही आइहाल्छ कि ! भन्ने आशङ्काले सताइरहन्छ । रातमा ढोका चलाएजस्तो लागिरहने हुँदा प्राणराजा चियो गर्न आएजस्तो भान हुन्छ, मुटु ढुकढुक भइरहेको बताउने दुलही मानसिक द्वन्द्वद्वारा सताइएकी छ । उसलाई पुरुषको उपस्थिति मन नपर्नुमा

पतिद्वारा बेवास्ता गरिनु हो । राति बिरालाले सामान चोरेर नन्द पर्ने माधुरीलाई दिन्छ भन्ने दुलहीसाहेब अरूले पकाएको खाद्य वस्तुमा विष मिश्रण हुनसक्ने भएकाले आफैँ खाना पकाएर खाने कुरा गर्दछे । उसलाई निदाउँदा बिरालाले आँखा भिकेर लैजान्छ भन्ने चिन्ता भएको छ । ऊ सबैजनाले आफूप्रति शत्रुतापूर्ण व्यवहार गरी मार्न सक्छन् भन्ने भ्रममा परेकी छ । उसलाई मनोद्वन्द्वले गर्दा घरले थिचेजस्तो उकुसमुकुस हुन्छ, राति निदाउन नसक्दा मूर्च्छा पर्छु कि ! भन्ने डर लागेर मुटु फुट्लाजस्तो भएको श्यामालाई सुनाउँछे । दुलहीसाहेब द्वन्द्वका कारण आफू घरमा एकलो भएको ठानेर सबैसँग डराउने गर्दछे । आकाशमा उडेको छोरालाई पछ्याउँदै गएको, छोरो आइपुगेको बताउने ऊ मानसिक अन्तर्द्वन्द्व भएकी चरित्र हो । दुलहीसाहेब अस्वस्थ मानसिक अवस्थामा बाँचेकी छ । ऊ मनोस्नायुरोगबाट प्रताडित भएर घरका सबै मानिस आफूलाई मार्न लागेका छन् भन्ने मनोद्वन्द्वमा परेकी छ ।

निष्कर्ष

यसरी माधुरी नाटकमा दुलहीसाहेबको चरित्र अस्वस्थ देखिन्छ । सामान्य अवस्थामा छोरो डिप्थेरिया रोग लागेर औषधी गर्दागर्दै मृत्यु भएपछि ऊभित्र असामान्य अवस्था विकसित भएको छ । छोरालाई औषधी भनी विष खुवाएको भन्ने आशङ्का उसलाई भएको छ । घरपरिवारले आफूलाई समेत विष खुवाउँछन् भन्ने कुराबाट ऊ चिन्तित बनेकी छ । पुत्रवियोगको पीडाले दुलहीसाहेब असामान्य खालको व्यवहार गर्दछे । ऊ पतिबाट वास्ता नगरिएकी, वात्सल्य स्नेह गर्ने, छोराको मृत्यु हुनाले रुग्ण बनेकी छ । उसलाई खाना बनाउने भान्से रुद्रलालले खानामा विष मिसावट गरी आफूलाई मार्छ कि भन्ने आशङ्का भएको छ । औषधोपचार गरी मनोरोगबाट स्वस्थ तुल्याउने प्रयासमा डाक्टरलाई देखाएर ल्याएका औषधी खान दिदा खाएँ भनी फाल्ने गरेकी छ । दुलहीसाहेब आफूलाई रोगमुक्त तुल्याउन नभई मार्न औषधी खुवाईँदैछ भन्ने प्रभावमा परेकी छ । औषधी खुवाउँदा-खुवाउँदै छोराको प्राण गएको हुँदा आफूलाई पनि त्यसरी नै मार्न खोजिँदैछ भन्ने नकारात्मक प्रभाव परेको हुँदा औषधी खाएँ भनेर भुटो बोल्दछे । यसमा सन्तानको वियोगबाट उत्पन्न हुने असामान्य नारी मानसिकताको चित्रण भएको पाइन्छ । पतिको सान्निध्यताभन्दा पुत्रको निकटतालाई महत्त्व दिने प्रवृत्तिका कारण पुत्रवियोगबाट मानसिक असन्तुलन प्रकट भएको छ । प्राकृतिक वा दैवी कारणबाट मृत्यु भएपश्चात् उत्पन्न मानसिक पीडा दुलहीसाहेबले भोगेकी छ । ऊ रुग्ण मनस्थितिले गर्दा मृत पुत्रको आगमन दैनिक रातमा हुने असामान्य कुरा गर्दै कपडा र सामान सुरक्षा गर्न लागेकी छ । ऊ असामान्य व्यवहार गर्ने असामान्य प्रकृति भएकी चरित्र हो । असमायोजित खालका कुराबाट प्रभावित भएर अस्वस्थ अवस्थामा पुगेकी छ । सन्तुलनरहित कुरा गर्ने अन्तर्मुखी चरित्रकी दुलहीसाहेबभित्र मानसिक अन्तर्द्वन्द्वका कारण विकृत मनस्थितिको विकास भएको छ ।

माधुरी र पतिबिच निकटता रहेको बुभेरे आफूलाई मार्न विष खुवाइदैंछ भन्ने प्रभाव परेको छ । दुलहीसाहेब मरेको छोरो फर्किएर आउँछ भन्ने कुरा गर्दछे । छोरो आएर कपडा लगाउने गर्दछ, उसले काखमा बसेर चुम्बन गर्दा आफूलाई सन्चो हुने असामान्य धारणा व्यक्त गर्दछे । ढोका खुलै भएका कारण छोराका सामान चोरी हुन्छन् भनी निदाउन नसकेको कुरा सुनाउँछे । ऊ अस्वस्थ मानसिकता भएकी मनोस्नायु विकृतिद्वारा सताइएकी मानोरुग्ण चरित्र हो ।

सन्दर्भ-सूची

- गौतम, कृष्ण. (२०५९). *आधुनिक आलोचना: अनेक रूप अनेक पठन*. पुनर्मु. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भण्डारी, कृष्णप्रसाद. (२०४५). *मानसिक अन्तर्द्वन्द्व र कुण्ठा*. ललितपुर : साभा प्रकाशन
- भण्डारी, कृष्णप्रसाद. (२०५७). *प्रायड मनोविज्ञान*. ललितपुर : साभा प्रकाशन. ।
- भण्डारी, कृष्णप्रसाद. (२०६३). *मनको रोग*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- मल्ल, विजय. (२०४८). *सृष्टि रोकिन्न*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, जे.डि. (सन् १९७३). *मनोविज्ञान कि पद्धतियाँ एवं सिद्धान्त*. आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर ।
- सिन्हा, राज राजेश्वरी प्रसाद तथा मिश्र, बि.के. (सन् १९८७). *असामान्य मनोविज्ञान*. पुनर्मु. दिल्ली : भारती भवन ।
- सिंह, लाभ तथा तिवारी, गोविन्दसिं (सन् २००१) *असामान्य मनोविज्ञान*. आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर ।
- सिंह, अरुणकुमार तथा सिंह, आशीषकुमार (सन् २००६). *मनोविज्ञान के सम्प्रदाय एवं इतिहास*. पुनर्मु. दिल्ली : मोतीलाल वनारसीदास ।
- सुलेमान, महम्मद र तैबाव, महम्मद (सन् २००४). *असामान्य मनोविज्ञान*. दिल्ली : मोतीलाल वनारसी दास ।